

527 εξ.), την πλούσια βιβλιογραφία (σσ. 531-556) με συμπληρωματική βιβλιογραφία μετά την έκδοση του Οδηγού το 1997 (σσ. 557-568), και ένα Ευρετήριο (σσ. 569-592).

Με τη μετάφραση και τον βιβλιογραφικό εκσυγχρονισμό και η ελληνική παιδεία διαθέτει τώρα ένα πολύ βασικό εργαλείο της διδασκαλίας και της μάθησης, το οποίο καθρεφτίζει τις εξελίξεις της κλασικής φιλολογίας προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα και τη σημασία της θεατρολογίας, της θεατρικής ιστορίας και της ιστορίας της πρόσληψης που έχει αποκτήσει η ερμηνευτική των αρχαίων δραματικών κειμένων. Ο Αισχύλος δεν υπάρχει μόνο στα σωζόμενα κείμενά του, αλλά δεν μπορεί να προσεγγιστεί χωρίς τη μελέτη του συνόλου της πρόσληψής του - το ιστορικό των ερμηνειών έως σήμερα εγγράφεται τρόπον τινά στα ίδια τα αρχαία κείμενα και αποτελεί πλέον αναπόσπαστο μέρος τους. Αυτή η επίγνωση φαίνεται διαδίδεται με ραγδαίους ρυθμούς και στην ίδια την Κλασική Φιλολογία, η οποία αποκτά, κατ' αυτόν τον τρόπο, έναν πολύτιμο σύμμαχο στις προσπάθειές της, να διαφωτίσει και να φέρει κοντά σ' ένα σημερινό αναγνωστικό κοινό τα αρχαία δραματικά κείμενα: τη θεατρική θεωρία και τη θεατρική ιστορία.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΚΑΙΤΗ ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΥ-ΑΓΑΘΟΥ

Στην αρχαία κωμική ενδοχώρα. Εισαγωγή στη σημειολογία του χώρου και του χρόνου στο θέατρο του Αριστοφάνη. Πρόλογος Pascal Thierry, Ινστιτούτου του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007, 512σ., résumé français, ISBN 978-960-354-223-0.

Η συνάδελφος Καίτη Διαμαντάκου-Αγάθου αποφάσισε να παρουσιάσει τη διδακτορική της διατριβή σε ανανεωμένη, συμπληρωμένη και εκσυγχρονισμένη μορφή σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, με γλαφυρό πρόλογο του Pascal Thierry, από τον οποίο αξίζει να παραθέτουμε ορισμένα αποσπάσματα: «Ο Αριστοφάνης είναι ο αναντικατάστατος μάρτυρας της αρχαίας Αθήνας και της εποχής της, ο μοναδικός εκπρόσωπος της Αρχαίας Αττικής Κωμωδίας, ένας απαράμιλλος δεξιότηχης του λόγου που διατρέχει όλες τις διαφορετικές κλίμακες της ποίησης και του κωμικού. Παραμένει, ωστόσο, πάντα και πάνω απ' όλα ένας άνθρωπος του θεάτρου, ο οποίος απευθύνεται σε ένα ιδιαίτερο κοινό, με την ευκαιρία των αθηναϊκών δραματικών αγώνων. Ο ανεξάντλητος πλούτος των μεμονωμένων κωμωδιών του οδηγεί σε ενίοτε, παραδόξως, τους κριτικούς μελετητές και τους σκηνοθέτες στον υποβιβασμό του όλου έργου του, ελλείψει της θεώρησής του ως ενός συνεκτικού και ενιαίου συνόλου. Είναι, για παράδειγμα, χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες εκδόσεις του έργου του Αριστοφάνη όπως και πολλές μελέτες που τον αφορούν, φέρουν στον τίτλο τους τη φράση “οι κωμωδίες του Αριστοφάνη” και όχι “Το θέατρο του Αριστοφάνη”, σαν ο ποιητής να είχε γράψει μια σειρά διάσπαρτων κωμωδιών, χωρίς πραγματική ενότητα μεταξύ τους και χωρίς κοινή προσίδα δραματολογική τεχνική.

Ωστόσο, το θέατρο του Αριστοφάνη δεν συναπαρτείται από μια σειρά ετερόκλητων, εξαιρετικών ή ελασσόνων, βαθυστόχαστων ή επιφανειακών, έντεχνα δομημένων ή ασυνάρτητων, μεμονωμένων κωμωδιών. Αντίθετα, ο Αριστοφάνης φαίνεται να μην υπέκυψε ποτέ στην ευκολία, εγείροντας εντυπωσιακά υψηλές απαιτήσεις στον ίδιο του τον εαυτό και επιβάλλοντάς του κανόνες που εφήμερα για προσωπική του χρήση, πολύ πριν αυτοί διατυπω-

θούν και γενικευθούν από τον Αριστοτέλη. Ο Αριστοφάνης κατόρθωσε να υπερβεί τις δεσμεύσεις του αρχαίου θεάτρου, τον περιορισμένο χώρο του, τους τυποποιημένους διακόσμους του και τον περιορισμένο αριθμό των ηθοποιών του – διέρρηξε τα όρια του θεατρικού χώρου, επέτρεψε στο λόγο να αναπαραστήσει αυτό που οι σκηνογράφοι της εποχής δεν μπορούσαν να αποδώσουν, και έδωσε την εντύπωση ότι δεκαπλασίασε τον αριθμό των ηθοποιών που είχε στη διάθεσή του, για να καταλήξει σε σιγνές γεμάτες από ζωή και ξέφρενη κίνηση, χάρη στην εξαιρετική από τη μεριά του χρήση του κωμικού Χορού, των κάθε είδους “σολίστ” και των σκηνικών μηχανημάτων. Πραγματικός “Πλούτος” για το ίδιο τούτο θέατρο, ο Αριστοφάνης κατόρθωσε να μετατρέψει την πενία των μέσων σε αφθονία εντυπώσεων. Χάρη σ’ αυτή, αναμφίβολα, την έξοχη δραματουργική τεχνική του, η οποία ήδη από τα πρώτα του έργα άγγιξε μειμιάς ένα πολύ υψηλό επίπεδο και δεν σταμάτησε να εκλεπτύνεται σε όλη τη συνέχεια, η κωμική δύναμη του αριστοφανικού θεάτρου δεν παραμένει μόνο στα βιβλία, αλλά είναι εσαεί ζωντανή [...]. Οι περισσότεροι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι τον Αριστοφάνη δεν τον απασχολούσε διόλου η χωρική ή χρονική συνοχή για την εκτύλιξη της δράσης και μάλιστα ένιωθε μια πανούργα ευχαρίστηση να δραματικά πρόσωπά του, χωρίς καμία έγνοια ακρίβειας και συνέπειας, από τον ένα τόπο στον άλλο και από τη μία χρονική στιγμή στην άλλη. Ο Αριστοφάνης υπήρξε, πράγματι, πιο προχωρημένος συχνά από τους διαδόχους του στην επιδίωξη της χωρικής και χρονικής συνοχής των έργων του: δεν δηλώνει, λόγου χάριν, σχεδόν ποτέ το χρόνο που περνά, παρά επιδιώκει, αντίθετα, να αποσπάσει την προσοχή του θεατή από το συγκεκριμένο ζήτημα [...]. Το ενδιαφέρον της Καίτης Διαμαντάκου-Αγάθου στο βιβλίο της επικεντρώνεται ακριβώς στο χωρο-χρόνο ως δομικό στοιχείο του δραματικού κειμένου γενικότερα και του θεάτρου του Αριστοφάνη ειδικότερα. Όντως, πρόκειται για ένα ζήτημα πρωταρχικό στο θέατρό του. Η παραγματικότητα που παρουσιάζεται επί σκηνής, σε πρώτο επίπεδο, είναι ένας ιδιαίτερος κόσμος, που εκβάλλει σε δεύτερο επίπεδο στην καθημερινή πραγματικότητα, αν και τα δύο αυτά επίπεδα διατηρούν μεταξύ τους σταθερούς δεσμούς και αναμειγνύονται σε σφρές δόσεις, προκειμένου να αναδειχθεί ένα συμπαγές διαφορετικό, απελευθερωμένο από τις τρέχουσες συμβάσεις και τις παραδοσιακές αξίες. Η μυθοπλασία που δημιουργεί περίτεχνα ο ποιητής, έλκει έτσι την ουσία της από τους δεσμούς της με την πραγματικότητα της εποχής του, από τις αναφορές στην πόλη και την ύπαιθρο της Αττικής, από τα βάσανα των συγχρόνων του, εξαιτίας του πολέμου και της ανέχειας, από τις λαϊκές διασυνδέσεις του καθώς και από τις διανοητικές και καλλιτεχνικές αξιώσεις του. [...] ...η σκηνική μυθοπλασία αποκτά αν γένει απόλυτη αυτονομία, όχι μόνο σε σχέση με την πραγματικότητα όλων των ημερών, αλλά και με την πραγματικότητα της ίδιας της στιγμής της παράστασης: στο θέατρο, ενώπιον των θεατών. Γεγονός που επαναθέτει το ερώτημα του χώρου και του χρόνου όπου διεξάγεται η σκηνική δράση, όπως επίσης το ερώτημα της “θεατρικής ψευδαίσθησης»” (σσ. 14 εξ.).

Ο πρόλογος της ίδιας της μελετήτριας δικαιολογεί την επιλογή της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε στην ανάλυση των Αριστοφανικών κωμωδιών. «Βάση για την επιλογή του θέματος της παρούσας μελέτης υπήρξε, από τη μια μεριά, η επιθυμία ερευνητικής διεύθυνσης στο ανεξάντλητο ερμηνευτικό πεδίο του αρχαίου ελληνικού δράματος και ειδικότερα της Αρχαίας Κωμωδίας, και, από την άλλη μεριά, η επιθυμία αξιοποίησης του πλούσιου εννοιολογικού και μεθοδολογικού οπλοστασίου της νεότερης θεωρίας θεάτρου και δράματος σε ένα γνωστικό πεδίο τόσο απομακρυσμένο χρονικά από το σήμερα και, ταυτόχρονα, τόσο ζωντανό και πρόσφορο σε ποικίλες προσεγγίσεις και αναγνώσεις. Στην προσπάθεια να συναντηθούν οι παραπάνω γνωστικοί τομείς και να δοκιμάσουν το υλικό τους σε στενή συνάρτηση ο ένας με τον άλλο, οι έννοιες του “χώρου” και του “χρόνου” επιλέχθηκαν ως η ικα-

νή δίοδος επικοινωνίας ανάμεσα στο ευρύτατο φάσμα των –φιλολογικών κατά πρώτο και κύριο λόγο μέχρι σήμερα– μελετών σε ό,τι αφορά το θέατρο του Αριστοφάνη και στο επίσημο ευρύτατο ερευνητικό φάσμα της θεατρικής θεωρίας σε ό,τι αφορά το χώρο και το χρόνο ως δομικά μεγέθη του δραματικού κειμένου και της θεατρικής πράξης» (σ. 17). Ως μέθοδος επιλέχθηκε η θεατρική σημειολογία. «Η πρόταξη της συγκεκριμένης οπτικής δεν σημαίνει ωστόσο πως έχει αγνοηθεί είτε η σημαντική συνεισφορά άλλων θεωρητικών τρόπων και μεθόδων προσέγγισης του δραματικού κειμένου και της θεατρικής πράξης, είτε η γόνιμη κριτική και αμφισβήτηση που η θεατρική σημειολογία –και γενικότερα κάθε είδους φορμαλισμός– έχει δεχθεί αναφορικά με τους περιορισμούς και τις δυσλειτουργίες που ελλοχεύουν κατά την εφαρμογή της. Η παρούσα μελέτη δεν προτίθεται, έτσι, να υπερασπιστεί την πιστή εφαρμογή ενός συγκεκριμένου ‘ιδανικού προτύπου’ για την καθολική προσέγγιση του θεάτρου του Αριστοφάνη, παρά να προτείνει τη δοκιμή εκλεκτικής ανάγνωσης συγκεκριμένων επιμέρους ζητημάτων του, αξιοποιώντας σε κάθε περίπτωση – πέρα από το πλήθος των σημαντικών φιλολογικών μελετών – κάποιες από τις πρόσφορες θεωρητικές προτάσεις και μεθοδολογικές διόδους που έχει να προσφέρει η νεότερη θεατρολογική επιστήμη» (σ. 17 εξ.).

Στη συνέχεια η ίδια η μελετήτρια περιγράφει περιεχόμενα και στοχοθεσία των δύο μερών της εργασίας. «Στο πρώτο μέρος του παρόντος τόμου (Θεατρική Θεωρία και Αρχαία Κωμωδία: Οι προοπτικές μιας συνάντησης στο χώρο και το χρόνο) και στο πρώτο κεφάλαιο (Θεατρική Θεωρία και Αρχαία Κωμωδία) θα επιχειρηθεί αρχικά μια σύντομη ιστορική επισκόπηση της θεατρικής θεωρίας, ενώ στη συνέχεια και αφού πρώτα σχηματιστεί η εξέλιξη που ακολούθησαν, η κατάσταση στην οποία τυγχάνουν και ο προσανατολισμός των οποίων έχουν οι μελέτες της Αρχαίας Κωμωδίας μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο εξέλιξης των ανθρωπιστικών σπουδών, θα σχολιαστούν οι δυνατότητες και οι περιορισμοί που ανακύπτουν κατά την ανάλυση του αριστοφανικού θεάτρου. Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (Ο χώρος και ο χρόνος στη θεατρική θεωρία) το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί στις έννοιες του χώρου και του χρόνου και στον τρόπο της οριοθέτησης και μεθοδολογικής διερεύνησής τους από τη σύγχρονη θεατρική θεωρία. Θα οριστούν οι έννοιες του *θεατρικού*, *σκηνικού* και *δραματικού χώρου* και *χρόνου*, που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια, και θα διαγραφούν οι προοπτικές και τα όρια από τη διερεύνηση των συγκεκριμένων σημειακών συστημάτων στο κειμενικό επίπεδο της Αρχαίας Κωμωδίας» (σ. 18).

Κατά παρόμοιο τρόπο περιγράφεται και το δεύτερο μέρος: «Αντικείμενο του δεύτερου μέρους (Εισαγωγή στη σημειολογία του χώρου και του χρόνου στο θέατρο του Αριστοφάνη) και του τρίτου κεφαλαίου (Στο αρχαίο θέατρο του Διονύσου – Ζητήματα θεατρικού χώρου και χρόνου) θα αποτελέσει ο *θεατρικός χώρος* και ο *θεατρικός χρόνος*, ενώ ο *σκηνικός χώρος* και ο *σκηνικός χρόνος* θα είναι το αντικείμενο του αμέσως επομένου κεφαλαίου (Επί σκηνής και επί ορχήστρας. Ζητήματα σκηνικού χώρου και χρόνου). Στα δύο αυτά κεφάλαια, το θέμα των οποίων έχει ήδη επισταμένως διερευνηθεί κυρίως από φιλόλογους και αρχαιολόγους μελετητές, σχετικές πηγές, μαρτυρίες και υποθέσεις θα επανεκτιμηθούν μέσα από το πρίσμα του σύγχρονου θεατρολογικού προβληματισμού, προκειμένου να τονιστούν γνωστές όψεις και να φωτιστούν κάποιες άλλες κρυφότερες πτυχές σχετικά με τη φύση και τη λειτουργία του θεατρικού και του σκηνικού χώρου και χρόνου, ως διαπλεκόμενων σημειακών συστημάτων σε όλη την πορεία παραγωγής και πρόσληψης της αριστοφανικής κωμωδίας στην αρχαιότητα. Στο πέμπτο κεφάλαιο (Χαρτογραφώντας το κωμικό κείμενο: Ζητήματα δραματικού χώρου και χρόνου) η χωρική και χρονική οργάνωση του αριστοφανικού μικροκόσμου, έτσι όπως αυτή εγγράφεται κατ’ εξοχήν στην κειμενική δομή των σωζόμενων

κωμωδιών, προσεγγίζεται μέσα από πολύ συγκεκριμένες μεθοδολογικές διόδους και διερευνώνται οι ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποιήσεις των αριστοφανικών κειμένων ως προς την επένδυση του δραματικού χωρικού και χρονικού περιβάλλοντος. Η μελέτη επιστη- γάζεται (Εν ειδει επιλόγου) με ορισμένα γενικά συμπεράσματα από τη συνεκτίμηση της φύ- σης και της λειτουργίας των τριών αλληλεξαρτώμενων κατηγοριών του χώρου και του χρό- νου στο πεδίο του αριστοφανικού θεάτρου» (σσ. 18 εξ.).

Κατ' αυτόν τον τρόπο η μονογραφία διαθέτει μιαν ενανάγνωστη και συστηματική διάρ- θρωση και καταλήγει, κατά την ίδια τη μελετήτρια, στα εξής συμπεράσματα: «Ο στόχος και, κατ' επέκταση, η ευκατὰ συνεισφορά του παρόντος τόμου ήταν εξαρχής και παρέμεινε μέ- χρι τέλους της σύνταξής του η δοκιμασία και η πρόταση διαφορετικών τρόπων προσέγγισης της αρχαίας κωμικής (ενδο)χώρας κάτω από το φως των αναζητήσεων της νεότερης θεωρί- ας θεάτρου και δράματος. Αυτή η νέα σχετικώς ματιά πάνω στο σύνολο της σωζόμενης αρι- στοφανικής παραγωγής προτείνεται προς εισαγωγική συζήτηση και δοκιμασία, με την πε- ποίηση αφ' ενός πως η επιστήμη της θεατρολογίας μπορεί να ανεύρει στην Αρχαία Κωμω- δία ένα πρόσφορο πεδίο δοκιμασίας και εφαρμογής των πολλαπλών εννοιολογικών κατη- γοριοποιήσεων και μεθοδολογικών εργαλείων της, και αφ' ετέρου πως η επιστήμη της κλα- σικής φιλολογίας μπορεί να αντλήσει από τα σύγχρονα ρεύματα των ανθρωπιστικών επιστη- μών νέους τρόπους ανάγνωσης και κατανόησης της κειμενικής / σκηνικής συγκρότησης και δυναμικής του αριστοφανικού θεάτρου και, κατ' επέκταση, του αρχαίου θεάτρου στο σύνο- λό του. Η συγκεκριμένη μελέτη θα έχει επιτύχει, έτσι, το στόχο της εάν μετά το πέρας της η προοπτική της διεπιστημονικής γονιμοποίησης της σύγχρονης φιλολογίας με το σύγχρο- νο θεατρολογικό προβληματισμό επιβεβαιωθεί ως θελκτική και πρόσφορη για την ασφα- λέστερη ερμηνευτική αντιμετώπιση του αρχαίου δράματος και την πιο εύκαρη αξιοποίη- ση της δυναμικής του υπό το φως των προβλημάτων και των προβληματισμών, των αναγκών και των επιθυμιών της πολυφωνικότητας ανθρωπότητας της χιλιετηρίδας που μόλις δρομο- λογήθηκε» (σ. 19).

Ο πρόλογος αναφέρει επίσης τα εξής: «Ο παρών τόμος αποτελεί μια βιβλιογραφικά επι- καιροποιημένη, μορφολογικά επεξεργασμένη και ουσιαστικά συμπληρωμένη και αναθεω- ρημένη σε αρκετά σημεία μορφή της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία υποστηρίχθηκε πριν από δέκα ακριβώς χρόνια και για διάφορους λόγους δεν δημοσιεύθηκε εν τω μεταξύ. Σε όλο αυτό το διάστημα των δέκα χρόνων η συνεχής ενασχόλησή μου με το αρχαίο δρά- μα και ειδικότερα με το θέατρο του Αριστοφάνη αλλά και η εκπαιδευτική “δοκιμασία” αυ- τής της γνώσης κατά τα τελευταία τρία χρόνια της εργασίας μου ως λέκτορα στο Τμήμα Θε- ατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Αθήνας, κατέστησαν, από ένα σημείο και εξής, επιτακτική την ανάγκη αυτής της αναθεώρησης, πολύ μάλλον από τη στιγμή που το θέμα της διατριβής αλλά και η μεθοδολογία της δεν έπαψαν και δεν παύουν να υπόκεινται εξίσου σε συνεχείς επαναπραγματεύσεις από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα» (σ. 21). Ωστόσο δεν θεωρούμε αναγκαία την αντιβολή της μονογραφίας με τη διδακτορική διατριβή, η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια πρώτη προδρομική γραφή της μονογραφίας.

Εφοδιασμένοι με τον γενικό προσανατολισμό που παρέχει ο πρόλογος, οι αναγνώστες προχωρούν στο κύριο σώμα του βιβλίου. Από τα πέντε κεφάλαια τα δύο πρώτα αφορούν περι- σσότερο τη θεατρική θεωρία (Μέρος Α') και τα άλλα τρία τον Αριστοφάνη (Μέρος Β'). Το πρώτο κεφάλαιο, «Θεατρική θεωρία και Αρχαία Κωμωδία» δίνει το μεθοδολογικό πλαι- σιο και ένα σύντομο ιστορικό των σχετικών θεωριών: Θεατρολογία και θεατρική θεωρία: Εισαγωγικά (σσ. 27 εξ.) – σχετικά με τη θεατρική σημειολογία, Προσεγγίζοντας την Αρχαία Κωμωδία: περιορισμοί και προοπτικές (σσ. 32 εξ.) – εισαγωγή στα κύρια πεδία προβλημα-

τισμών της αριστοφανικής έρευνας (τα χαμένα κείμενα, θεατρική αρχαιολογία, αγγειογραφικές μαρτυρίες, Αριστοτέλης, τα «σχόλια» στον Αριστοφάνη, άμεσες και έμμεσες σκηνηκές οδηγίες, ο ρόλος του «διδασκάλου», ο κώδικας της Αρχαίας και ο αριστοφανικός «υποκώδικας», εσωτερικός θεατρικός κώδικας και εξωτερικός πολιτισμικός «υπερ-κώδικας», το κωμικό στοιχείο), Το σύστημα σημείων του αριστοφανικού θεάτρου: γνώσεις και ελλείψεις (σσ. 53 εξ.) – συστηματική εξέταση κατά τον κατάλογο θεατρικών σημείων των Kowzan / Fischer-Lichte / Πούγχερ (γλωσσικά σημεία, παραγλωσσικά, ακουστικά, κινησιακά, εμφάνισης των ηθοποιών). Πρέπει να παρατηρηθεί εξ αρχής πως ακόμα και σ' αυτό το κυρίως θεωρητικό κεφάλαιο, το κείμενο διαβάζεται ευχάριστα και είναι εύληπτο και για τον μη ειδικό. Το δεύτερο κεφάλαιο, «Ο Χώρος και ο Χρόνος στη θεατρική θεωρία», διαρρείται στις εξής θεματικές ενότητες: Η σημειολογία του χώρου και του χρόνου: γενικές παρατηρήσεις (σσ. 63 εξ.), Το αριστοφανικό θέατρο μέσα από το πρίσμα του χώρου και του χρόνου: Διάκριση και προσδιορισμός των κατηγοριών προσέγγισης (σσ. 69 εξ.) – πρόκειται για τη γνωστή μεθοδολογική διάκριση θεατρικού, σκηνηκού και δραματικού χώρου.

Το δεύτερο μέρος με τα τρία επόμενα κεφάλαια περιλαμβάνει το κύριο corpus του έργου. Το τρίτο κεφάλαιο, «Στο αρχαίο Θέατρο του Διονύσου. Ζητήματα θεατρικού χώρου και χρόνου», στρέφεται στην πρώτη από τις τρεις κατηγορίες, στο θεατρικό χώρο και χρόνο· απαρτίζεται από τις εξής θεματικές ενότητες: Ο θεατρικός χώρος στα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήνια (σσ. 87 εξ.), Η ιστορική διάσταση του αρχαίου θεατρικού χώρου (σσ. 89 εξ.), Η θεατρική ιστορία του αρχαίου θεατρικού χώρου και οι δραματικές αποτυπώσεις της (σσ. 93 εξ. – δραματικοί ποιητές ανάμεσα στους σκηνηκούς ρόλους, αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα του θεάτρου, μορφές «παρατραγωδίας»), Η θρησκευτική-τελετουργική διάσταση του αρχαίου θεατρικού χώρου (σσ. 112 εξ.), Η ένταξη του αρχαίου θεατρικού χώρου στο φυσικό και το αστικό περιβάλλον (σσ. 125 εξ. – το θέατρο ως τοπίο, πολιτική-δημόσια διάσταση), Τα συστατικά αρχιτεκτονικά μέρη του αρχαίου θεατρικού χώρου (σσ. 145 εξ.), Ο χώρος του κοινού (σσ. 150 εξ. – κατανομή, μέγεθος, οπτικο-ακουστικές συνθήκες πρόσληψης), Η σχέση του σκηνηκού/δραματικού χώρου με το χώρο των θεατών: ο επικός χαρακτήρας του αριστοφανικού θεάτρου (σσ. 164 εξ. – ο Χορός ως θεατής δευτέρου βαθμού, η Παράβασις, πρόλογοι και επίλογοι, τα «κατ' ιδίαν», αποστροφές προς το κοινό), Ο θεατρικός χρόνος στα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήνια (σσ. 197 εξ. – προ-παραστασιακός και μετα-παραστασιακός χρόνος).

Κατ' αναλογίαν το τέταρτο κεφάλαιο υπεισέρχεται στα ζητήματα του σκηνηκού χώρου και χρόνου: «Επί σκηνης και επί ορχήστρας. Ζητήματα σκηνηκού χώρου και χρόνου» απαρτίζεται από τις εξής θεματικές ενότητες: Ο σκηνηκός χώρος στα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήνια (σσ. 209 εξ.), Η γενική αρχιτεκτονική διάθροση του αρχαίου σκηνηκού χώρου (σσ. 212 εξ. – το σκηνηκό οικοδόμημα, η σκηνή των αριστοφανικών παραστάσεων, ο αμφίβολος αριθμός των θυρών, σκηνηκός διάκοσμος), Άλλα οπτικά σημεία του σκηνηκού χώρου: ενδυμασία – σκηνηκά αντικείμενα (σσ. 236 εξ. – το θέμα του φαλλού, σκηνηκά αντικείμενα, «μηχανήματα»), Κύριοι και δευτερεύοντες χώροι δράσης (σσ. 262 εξ. – όρια σκηνης-ορχήστρας), Οι έμπυργοι επενδυτές του αρχαίου σκηνηκού χώρου (σσ. 275 εξ. – έμφυλη ταυτότητα, κωμικοί υποκριτές και βοηθητικά πρόσωπα – με καταλόγους του μοιρασμού των ρόλων σε πρωταγωνιστές, δευτεραγωνιστές και τριταγωνιστές καθώς και βοηθητικά πρόσωπα κατά κωμωδία, ο κωμικός χορός, ελάχιστος και μέγιστος αριθμός ηθοποιών επί σκηνης), Ο σκηνηκός χρόνος των αριστοφανικών παραστάσεων (σσ. 310 εξ.).

Και το πέμπτο κεφάλαιο στρέφεται πλέον στον δραματικό χώρο και χρόνο: «Χαρτογραφώντας το κωμικό κείμενο. Ζητήματα δραματικού χώρου και χρόνου» απαρτίζεται από τις

εξής θεματικές ενότητες: Η μελέτη του δραματικού χώρου και χρόνου: Εισαγωγικά (σσ. 313 εξ.), Η διάκριση των κωμωδιών σε μεγάλες και μέσες ακολουθίες (σσ. 314 εξ. – ποσοτική προσέγγιση στην έκταση των σκηνών, μέσος όρος της έκτασης, γλωσσότυποι για την είσοδο και έξοδο των δραματικών προσώπων), Μιμητικοί και διηγητικοί τόποι δράσης (σσ. 330 εξ. – ποσοτικές αναλογίες κτλ.), Μιμητικοί και διηγητικοί χρόνοι δράσης (σσ. 346 εξ. – ποσοτικές σχέσεις, ονειρικός και μυθικός χρόνος στα χορικά, αμεσότητα / απόσταση, διαδοχή / συγχρονία, πρόοδος / στάση, γραμμικότητα / κύκλος, σχέση της «ενότητας χώρου» με την «ενότητα χρόνου», ανοιχτή ή κλειστή χωρο-χρονική δομή), Μυθολογικοί επενδυτές του αριστοφανικού σύμπαντος (σσ. 376 εξ. – ποσοτικές σχέσεις επικυριαρχίας μεταξύ των δραματικών προσώπων, σκηνικοί συνδυασμοί και configuration matrix, μέγεθος και διάρκεια των σκηνικών συνδυασμών, πυκνότητα επικοινωνίας των δραματικών προσώπων, βαθμός συνεμφάνισης των δραματικών προσώπων, μέγεθος της κειμενικής παρουσίας και συχνότητας της σκηνικής παρουσίας, [βασικός ήρωας, Χορός, γυναίκες, δούλοι, τοπικές ομάδες, η κομική πανίδα, βαρβαρικές μειονότητες]), Ο ρυθμός της θεατρικής δράσης στις σωζόμενες κωμωδίες (σσ. 423 εξ. – έκταση και συχνότητα διακοπής της ρήσης).

Ακολουθούν ο επιλογος (Εν είδει επιλόγου, σσ. 433 εξ.), τα διαγράμματα σκηνικής παρουσίας (configuration matrices κατά έργο, σσ. 437 εξ. – με την αναγραφή των ομιλούμενων στίχων ανά πρόσωπο και σκηνή, όπως το έχω εισάγει στην ανάλυση των δραματικών έργων του κρητικού θεάτρου), οι συντομογραφίες (σσ. 455 εξ.), η βιβλιογραφία (σσ. 457 εξ.) το ευρετήριο έργων (σσ. 489 εξ.), προσώπων και μελετητών (σσ. 493 εξ.), εννοιών και όρων (σσ. 503 εξ.) και το γαλλικό résumé «A l'arrière-pays de la comédie Ancienne. Introduction à la sémiologie de l'espace et du temps dans le théâtre d'Aristophane» (σσ. 507 εξ.). Ένα ένθετο φύλλο διορθώνει και τα Παροράματα. Η εντύπωση μιας εξωνυχιστικής και μεθοδικής εργασίας διασαυρώνεται με την επίγνωση, πως όντως η σύγχρονη θεατρική θεωρία (όχι μόνο η σημειολογία) μπορεί να εφαρμοστεί με επιτυχία και στα έργα της αρχαίας δραματολογίας και μάλιστα με εντυπωσιακά γόνιμο τρόπο. Ο υποφαινόμενος έχει και τη χαρά να βλέπει ορισμένες μεθόδους της ποσοτικής δραματολογικής ανάλυσης να εφαρμόζονται με επιτυχία σε ένα άλλο corpus δραματικών κειμένων, που δεν ανήκει στην κλασικίζουσα δραματολογία. Αυτή η εφαρμογή μπορεί να οδηγήσει και πάλι σε μια μελλοντική εκλέπτυνση των σχετικών μεθόδων. Η μονογραφία της Καίτης Διαμαντάκου-Αγάθου θα μείνει σημαντική συμβολή στην Κλασική Φιλολογία και σημείο αναφοράς στη διεθνή βιβλιογραφία: είναι επιτακτική η ανάγκη της μετάφρασης σε μια από τις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες, εφόσον συνήθως ούτε οι κλασικοί φιλόλογοι δεν διαβάζουν νεοελληνικές εργασίες.